

मिथिलाञ्चलका ब्राह्मण जाति - एक अध्ययन

बासुदेवलाल दास

इतिहास विभाग, त्रि वि, ठाकुर राम बहुमुखी क्याम्पस, वीरगञ्ज, नेपाल

Email:-basudevvaldas@gmail.com

सार संक्षेप:

मिथिलाञ्चल क्षेत्र अहिले नेपाल र भारत गरी दुई राष्ट्रहरूको भूभागको रूपमा विभाजित अवस्थामा रहेको छ। यहाँका निवासी दुई राष्ट्रका नागरिक भए तापनि यस क्षेत्रको सामाजिक परम्परा र संस्कृति समान रहेका छन्। हिन्दू समाजमा जाति-व्यवस्था कायम रहेको छ। यस व्यवस्थामा ब्राह्मण जातिलाई सबैभन्दा उच्च जातिको रूपमा मानिएको पाइन्छ। ब्राह्मण जातिलाई भौगोलिक वसोवासको हिसाबले दश प्रकारमा विभाजित गरिएको देखिन्छ। यसमा विन्ध्याचलदेखि दक्षिणका पञ्चद्रविड़ अन्तर्गत कर्णाट, गुर्जर, तैलंग, द्रविड़ र महाराष्ट्र ब्राह्मणहरू पर्दछन् भने विन्ध्याचलदेखि उत्तरका 'पञ्चगौड़' अन्तर्गत उत्कल, कान्यकुब्ज, गौड़, मैथिल र सारस्वत ब्राह्मणहरू रहेका छन्। मिथिलाञ्चल क्षेत्रमा निवास गर्ने मुख्य ब्राह्मण मैथिल-ब्राह्मण हुन्। मैथिल-ब्राह्मण जातिमा पञ्जीप्रथाको प्रचलन रहेको छ। यो रक्तशुद्धिकालागि विहित पारिवारिक परिवेशमा वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गर्न बनाइएको विश्वकै एउटा विशिष्ट सामाजिक व्यवस्था हो। अर्कोतिर, मूलरूपमा मैथिल भए पनि कालान्तरमा भूमि-व्यवस्थासित संलग्न भएका हुनाले भूमिहार-ब्राह्मणहरू एउटा वेग्लै जातिको रूपमा समाजमा मान्यता पाएका छन्। यसैगरी, मिथिलाञ्चल क्षेत्रमा अनेक राज्य व्यवस्था सञ्चालन गरेका दोनवार-ब्राह्मण जातिका निवासीहरू रहेका छन्। यिनीहरू कान्यकुब्ज समूहमा पर्ने ब्राह्मण हुन्। त्यस्तै, गौड़ समूहमा पर्ने सनाढ्य-ब्राह्मण जातिका पनि केही परिवार मिथिलाञ्चल क्षेत्रमा रहेका छन्। यस क्षेत्रमा दसौंभ्नी-ब्राह्मण नामक एउटा जाति बस्दछन्, जुन वास्तवमा भाट समूहका मानिएका ब्राह्मण भनिन्छन्। यस अतिरिक्त, सकलदीपी-ब्राह्मण जातिको पनि यस क्षेत्रमा निवास रहेको छ, जसको सम्बन्ध मौलिक रूपमा शाकद्वीपसित रहेको भनिन्छ।

प्रमुख शब्दहरू :

दश ब्राह्मण, गोत्र-प्रवर, मैथिल-ब्राह्मण, पञ्जीप्रथा, भूमिहार-ब्राह्मण, दोनवार-ब्राह्मण

परिचय :

बृहद्विष्णुपुराण ग्रन्थको मिथिलाखण्डमा वर्णित बहुचर्चित श्लोक अनुसार उत्तरमा हिमालय र दक्षिणमा गंगानदी तथा पूर्वमा कोशी नदी तथा पश्चिममा नारायणी (गण्डकी) नदी गरी यति चारकिल्ला भित्रको भूभागलाई मिथिलाञ्चल क्षेत्र मानिएको पाइन्छ (शर्मा, २००२, पृ.५.)। प्राचीनकालको मिथिलाञ्चल क्षेत्र अन्तर्गत रहेको भूभाग अहिले राजनैतिक दृष्टिले नेपाल र भारत गरी दुई राष्ट्रहरूमा विभाजित रहेको छ। यसप्रकार दुई राष्ट्रका भूभागको रूपमा विभाजित रहेको भए तापनि मिथिलाञ्चलका निवासीमा जातीय व्यवस्था तथा सामाजिक परम्परा समान रहेका छन्।

हिन्दू धर्मावलम्बी समाजमा प्रचलित वर्ण-व्यवस्था एवम् जाति-व्यवस्था अनुसार समेत सर्वोच्च स्थानमा ब्राह्मणलाई मानिएको छ। ब्राह्मणलाई चार वर्णहरूमध्ये एवम् अनेक जातिमध्ये पनि सबैभन्दा माथि रहेको स्वीकार गरिएको छ। जाति-व्यवस्था भनेको हिन्दूहरूको सामाजिक जीवनको एउटा विशिष्ट व्यवस्था हो, जसबाट यिनका आचरण, नैतिकता, तथा विचारधारा सर्वाधिक प्रभावित हुने गरेको पाइन्छ। यो व्यवस्था कति पुरानो हो, यसको उत्तर दिनु अत्यन्त कठिन छ। सनातनी हिन्दू यसलाई दैवी अथवा ईश्वर-प्रेरित मान्दछन्। परन्तु, आधुनिक विद्वानहरू यस व्यवस्थालाई मानवकृत व्यवस्था मान्दछन्, जुन विभिन्न कालमा परिस्थिति अनुसार विकसित भएको हो। ऐतिहासिक दृष्टिले विचार गर्दा जाति-व्यवस्था वैदिककालमा समेत विद्यमान रहेको देखिन्छ, यद्यपि त्यस समयमा यस व्यवस्थाको स्वरूप स्पष्ट रहेको पाइँदैन। उत्तरवैदिक युग र सूत्रकालमा जाति-व्यवस्था पुश्तैनी अथवा वंशानुगत स्वरूपमा प्रचलित भएर आएको देखिन्छ। यसरी विभिन्न पेशाहरू विभिन्न जातिहरूको प्रतिनिधित्व गर्न थाले। अतः वेदपाठी, कर्मकाण्डी तथा पुरोहितको कार्य गर्नेहरू ब्राह्मण भनाउन थाले (भट्टाचार्य,

२००१, पृ. १६७-१६८)। यस जातिका कार्यहरूमा मन्दिरमा पूजापाठ गर्नु, समाजमा सांस्कृतिक कार्यहरू सम्पन्न गराउनु, शिक्षा प्रदान गर्नु, दान लिनु, यज्ञादि गराउनु, सनातन हिन्दू धार्मिक परम्परालाई सुदृढ बनाइराख्नु, धार्मिक ग्रन्थहरूको वाचन गर्नु र यसको प्रचार गर्नु इत्यादि रहेका छन् (घुरये, १९६९, पृ.१५-१८)। ब्राह्मण जातिका व्यक्तिको दर्शन शुभकारक मानिन्छ, अतः यिनीलाई प्रणाम गर्ने परम्परा समाजमा रहेको पाइन्छ।

ब्राह्मण जाति :

ब्राह्मणको उत्पत्ति बारे उल्लेख गर्दै विश्वकै सर्वप्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेद(१०,९०) अन्तर्गतको पुरुषसूक्त, श्लोक ११-१२मा भनिएको छ कि विराट् पुरुषको मुखबाट ब्राह्मणको उत्पत्ति भएको हो। मुख भनेको कुनैपनि प्राणीको सबैभन्दा महत्वपूर्ण अंग यसकारणले पनि मानिन्छ कि यसै अंगबाट ध्वनि तथा शब्द उच्चरित भएर निस्कने हुन्छन्। यसरी ब्राह्मणको उत्पत्ति मुखबाट हुनुबाट यसको प्रतीकात्मक उद्देश्य तर्फ हाम्रो ध्यान जाने गर्दछ (लीमिंग तथा लीमिंग, १९९४, पृ.१३९-१४४)। आर्य वाङ्मयमा प्रख्यात रहेको मनुस्मृति ग्रन्थमा उल्लेख गरिएको छ कि समस्त भूतहरू अर्थात् स्थावर, जङ्गम मध्ये प्राणी श्रेष्ठ हुन् तथा त्यसमा पनि बुद्धिजीवी एवम् तिनमा पनि मनुष्य श्रेष्ठ हो। यसरी सबै मनुष्य जातिमा ब्राह्मण श्रेष्ठ हुन् (द्विवेदी, १९१७, पृ.१८-१९)।

भारतीय उपमहाद्वीप अन्तर्गतका ब्राह्मण जातिलाई मुख्यरूपमा दश प्रकारमा विभाजन गरिएको पाइन्छ। यी दशओटै प्रकार भनेको भौगोलिक संज्ञा हो, जुन ब्राह्मणहरूको स्थानीय निवासको आधारमा दिइएको बुझिन्छ। यसमा विन्ध्याचल पर्वतदेखि दक्षिणी क्षेत्रमा निवास गर्ने ब्राह्मणलाई 'पञ्चद्रविड' भनेर पाँच समूहमा एवम् विन्ध्याचल पर्वतदेखि उत्तरी क्षेत्रका ब्राह्मणलाई 'पञ्चगौड़' भनेर पाँच समूहमा गरी कुल दश समूहमा बाँडिएको देखिन्छ (शास्त्री, २०१०, पृ.३)।

यसप्रकारको दश समूहमा ब्राह्मणको विभाजन गरिएको प्रसंग पौराणिक स्रोतहरूमा समेत पाइन्छ। यस प्रसंगमा स्कन्दपुराण ग्रन्थको सप्त्याद्विखण्ड अन्तर्गत श्लोक १-३ उल्लेखनीय रहेको छ (पाण्डेय, २०१४, पृ. ४)। यस अनुसार 'पञ्चद्रविड' अन्तर्गत कर्णाट, गुर्जर, तैलंग, द्रविड र महाराष्ट्र ब्राह्मणहरू पर्दछन् भने 'पञ्चगौड़' अन्तर्गत उत्कल, कान्यकुब्ज, गौड़, मैथिल र सारस्वत ब्राह्मणहरू रहेका छन् (बाहरी, १९८८, पृ. २१३-२१४)।

गोत्र-प्रवर :

ब्राह्मण जातिमा गोत्र-प्रवर हुने व्यवस्था पाइन्छ। गोत्र र यसका प्रवर भनेर विभिन्न

ऋषिहरूको नाम रहेको हुन्छ। प्रायः अधिकांश यिनमा त्रयप्रवराः अर्थात् तीन-प्रवर एवम् पञ्चप्रवराः अर्थात् पाँच-प्रवर भनेर ऋषिहरूको नाम उच्चारण गर्ने रहेका छन्। गोत्र-प्रवरको उच्चारण विभिन्न सांस्कारिक कार्य सम्पन्न गराइने अवसरमा तथा यस्तै अन्य आवश्यक समयमा गरिने परम्परा रहेको छ। ब्राह्मण जातिमा प्रचलित गोत्र-प्रवरको संख्या एकनास पाइँदैन। यसमा १९ देखि ५० सम्म प्रकारका गोत्र र प्रवरहरू रहेका देखिन्छन् (दुङ्गेल, २०७३, पृ. ७२-७३)। मिथिलाञ्चल क्षेत्रका ब्राह्मण जातिमा प्रचलित रहेका गोत्र र प्रवरलाई यसप्रकार अक्षरक्रमानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ (पाण्डेय, २०१४, पृ. १२२):

गोत्र	प्रवर
अलम्बुकाक्ष	गार्ग्य, गौतम, वशिष्ठ
उपमन्यु	उपमन्यु, आङ्गिरस, बार्हस्पत्य
कपिल	सततपत्य, कौण्डिन्य, कपिल्य
कात्यायन	कात्यायन, विष्णु, आङ्गिरस
काश्यप	काश्यप, अवत्सर, नैधुव
कृष्णात्रेय	कृष्णात्रेय, आप्लवान, सारस्वत
कौण्डिन्य	आस्तिक, कौशिक, कौण्डिन्य
कौशिक	कौशिक, अत्रि, जमदग्नि
गार्ग्य	गार्ग्य, धृत, वैशम्पायन, कौशिक, माण्डव्याथर्वण
गौतम	अङ्गिरा, वशिष्ठ, बार्हस्पत्य
जातुकर्ण्य	वशिष्ठ, अत्रि, जातुकर्ण्य
तण्डि	तण्डि, संख्य, आङ्गिरस
पराशर	शक्ति, वशिष्ठ, पराशर
भारद्वाज	भारद्वाज, आङ्गिरस, बार्हस्पत्य
मौद्गल्य	मौद्गल्य, आङ्गिरस, बार्हस्पत्य
वत्स	और्व, च्यवन, भार्गव, जामदग्न्य, आप्लवान
वशिष्ठ	वशिष्ठ, अत्रि, बार्हस्पत्य
विष्णुवृद्धि	विष्णुवृद्धि, पौरकुत्स, त्रसदस्य
शाण्डिल्य	शाण्डिल्य, असित, देवल
सावर्ण	और्व, च्यवन, भार्गव, जामदग्न्य, आप्लवान

मैथिल ब्राह्मण :

मिथिलाञ्चल क्षेत्रमा निवास गर्ने ब्राह्मण मुख्यरूपले पञ्चगौड़ अन्तर्गतका मैथिल-ब्राह्मण हुन्। यिनीहरूमा उपाध्याय, ईसर, कुँवर, खाँ, चौधरी, भा, ठाकुर, पाठक, प्रतिहस्त, भर, मिश्र, राय, सरस्वती आदि उपाधिहरू पाइन्छन्। सामाजिकरूपमा ब्राह्मणलाई सर्वोच्च जाति मानिन्छ, यसकारण यिनीहरूमा जातीय-उच्चताबोध स्वाभाविकरूपमा विद्यमान रहेको हुन्छ। मैथिल ब्राह्मण पनि अन्य प्रकारका ब्राह्मणहरू जस्तै विभिन्न गोत्रहरूमा विभाजित भएर रहेका छन्। परन्तु, मैथिल ब्राह्मणको विशिष्टता भनेको गोत्रका साथै यिनीहरू विभिन्न मूल अन्तर्गत समेत विभाजित छन्। मैथिल-ब्राह्मण जातिको समाजकर्मकाण्डको हिसाबले मुख्यरूपमा दुई प्रकारमा विभाजित रहेको छ, यसमा एउटालाई पुरहितिया-ब्राह्मण भनिन्छ भने अर्कोलाई महापात्र-ब्राह्मण भनिन्छ। महापात्र-ब्राह्मण वा महाब्राह्मणलाई लोकबोलीमा कण्टाह-ब्राह्मण पनि भनिन्छ। यिनीहरू मरणाशौच अन्तर्गतका पितृकर्म गराउने तथा प्रेतअंशको दान स्वीकार गर्ने हुन्छन्। यिनीहरूका गोत्र तथा उपाधि पुरहितिया-ब्राह्मण जस्तै हुने गर्दछन् (दास, २०१२, पृ.२५)। अर्कोतिर, पुरहितिया ब्राह्मण अर्थात् पुरोहितकर्म गर्नेलाई देवकर्म, शुभ-सांस्कारिक कर्मकाण्ड इत्यादिमा बोलाइने गरिन्छ। समाजमा अनेक अवसरमा आयोजित हुने ब्राह्मण-भोजनका लागि महापात्र-ब्राह्मणलाई बोलाइने गरिदैन, यसका लागि पुरहितिया-ब्राह्मणलाई नै निम्त्याइन्छ। मैथिल ब्राह्मणहरू वैदिक हिसाबले सामवेद र शुक्लयजुर्वेदका अनुयायी भनिन्छन्। यिनमा सामवेदीहरू कौथुमी शाखासित सम्बन्धित रहेका एवम् छन्दोग भनाउने हुन्छन् भने यजुर्वेदीहरू माध्यन्दिन शाखासित सम्बन्धित रहेका एवम् वाजसनेयी भनाउने गरेका हुन्छन् (चौधरी, २०१०, पृ.१८५)। यस्तै, यिनीहरू पञ्जी-व्यवस्था अनुरूप श्रोत्रिय, योग्य, पञ्जीवद्ध, र जयवार गरी

चार श्रेणीमा बाँडिएका पाइन्छन्। यिनीहरूको खानपान निरामिष हुँदैन, अपितु माछा-मासुको चलन रहेको हुन्छ। धार्मिक सम्प्रदायको हिसाबले मैथिल ब्राह्मणहरू वैष्णव, शैव र शाक्त गरी तीनोटै सम्प्रदायका अनुयायी हुन्छन्। यिनीहरूको निधारमा वैष्णवको प्रतीक उर्ध्वपुण्ड्र, शैवको प्रतीक त्रिपुण्ड्र एवम् शाक्तको प्रतीक रातो गोलाकार टीका एकैस्थानमा देख्न सकिन्छ। मिथिलाञ्चल क्षेत्रमा एउटा भनाइ पाइन्छ कि अन्तःशाक्ताः वहिःशैवाः सभामध्येतु वैष्णवाः। कुनैपनि कर्मकाण्ड, यज्ञ, धार्मिक अनुष्ठान वा पूजापाठको अवसरमा पञ्चदेवता र विष्णुपूजा अनिवार्यरूपमा गरिन्छन्। पञ्चदेवतामा गणेश, सूर्य, विष्णु, शिव र शक्ति(दुर्गा) गरी पाँचओटा देवताको पूजा हुन्छ। पञ्चदेवताको आवाहनीय मन्त्रोच्चारण गर्दा सूर्योदित अवधिभरि सूर्यादि शब्द तथा सूर्यास्तको अवधिभरि गणपत्यादि शब्दका साथ पञ्चदेवता भनेर बोल्ने गरिन्छ। यस जातिमा समस्त संस्कारहरू वैदिक विधिपूर्वक सम्पन्न गरिन्छन्।

पञ्जी-प्रथा :

मिथिलाञ्चल क्षेत्रमा निवास गर्ने मैथिल-ब्राह्मणको सामाजमा प्रचलित पञ्जी-प्रथा यस जातिको अर्को विशिष्टता हो। मिथिलाका कर्णाटवंशीय अन्तिम शासक हरिसिंहदेवको पालामा समाजमा पञ्जी-प्रथा लागू गरिएकोले यस प्रथालाई हरिसिंहदेवी-प्रथा भनेर पनि अभिहित गरिएको पाइन्छ। यस प्रथाको सम्बन्धमा कतिपय प्रश्नहरूमाथि विद्वानहरू बीच मतभेद अद्यापि विद्यमान रहेका छन्। यस प्रथाका प्रवर्तक हरिसिंहदेव मानिए पनि केही विद्वानहरूको विचारमा यसको इतिहास पुरानो रहेको छ। जन्मको विशुद्धताको आधारमा कुलीनताको विचार गर्ने हो भने यस प्रसंगमा ईसाको सातौँ-आठौँ शताब्दीका मीमांसा-दर्शनका विद्वान कुमारिलभट्टले आफ्नो तन्त्रवार्तिक ग्रन्थमा व्यक्त गरेका विचार द्रष्टव्य रहेको भनिन्छ। उनको विचारमा कुलीनलाई

आफ्नो जातिको रक्षार्थ अनेक प्रयत्न गर्नुपर्ने भएकोले क्षत्रिय एवम् ब्राह्मणहरूले आफ्ना पिता, पितामह प्रभृति पूर्वजहरूका नाम बिर्सनु नपरोस् भनेर समूहलेख्य राख्ने गरेका तथा प्रत्येक कुलमा गुणदोषको विवेचन गरी तदनुसार वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गर्ने गरेका थिए (चौधरी, २०१०, पृ.१८३)।

विवाहको सम्बन्धमा मिथिलाञ्चल क्षेत्रमा प्राचीनकालदेखि नै केही नियम बनाइएका पाइन्छन्। यस अन्तर्गत विवाहकालागि वर एवम् वधू समगोत्र तथा समप्रवर हुन नहुने, माता तथा पिता तर्फ सपिण्ड हुन नहुने, पितृपक्षका सात पीढी तथा मातृपक्षका पाँच पीढीसम्म निम्न हुन नहुने, पितामह तथा मातामहका सन्तान हुन नहुने, कठमाम(सौतेनी आमाका दाजुभाई) तर्फका सन्तान हुन नहुने इत्यादि विषयक विचार गर्नुपर्ने भनिएको पाइन्छ। यस्ता नाता अन्तर्गत पर्नेहरू परस्पर स्वजन भनिने हुन्छन्। स्वजनका साथ विवाह भएमा त्यसबाट उत्पन्न सन्तानलाई चाण्डालको श्रेणीमा गनिन्थ्यो। पञ्जी-प्रबन्ध वा पञ्जी-प्रथा वा पञ्जी-व्यवस्था सम्बन्धी कतिपय विषय अतिशय गोप्य भएकाले स्पष्ट रूपमा प्रकाशित गर्न नसकिने कुरा महामहोपाध्याय परमेश्वर भाले उल्लेख गरेका छन् (भा, १९७७, पृ. ८३)। यसका साथै त्यस समयमा ब्राह्मणोत्तर जातिका मानिसहरू ब्राह्मण बन्ने प्रपञ्चमा संलग्न रहेका तर्फ पनि संकेत गरिएको पाइन्छ।

राजा हरिसिंहदेवको आज्ञा अनुसार राज्य अन्तर्गतका सबै ब्राह्मणका परिचय संग्रहित गरी विशिष्ट पण्डितको जिम्मा लगाइएको थियो। यसरी, वैवाहिक सम्बन्ध गर्नुपर्ने अवसरमा वर-वधू गरी दुवै पक्षका सबै कुराको विचार गरी वैवाहिक अधिकार विषयक निर्णय गर्ने तथा यस सम्बन्धी अस्वजनताको प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने अधिकार उनलाई प्रदान गरिएको थियो। यस्तो प्रमाणपत्रलाई अस्वजनपत्र भनियो एवम् पञ्जीलाई अद्यावधि गरिराख्ने तथा अस्वजनपत्र प्रदान गर्ने व्यक्तिलाई

पञ्जीकार भनियो। यसरी अस्वजनपत्र लेखेर दिने कार्यलाई सिद्धान्त भनियो। परिवारको परिचय एकत्र गर्ने व्यक्तिलाई परिचेता भनिन्थ्यो। पञ्जीमा प्रत्येक विवाह र उत्पन्न भएका सन्तान विषयक अभिलेख अद्यावधि गरेर राख्ने गरिन्थ्यो। परिचयको प्रसंगमा गोत्र, प्रवर, शाखा आदि विषय उल्लेख गर्नुपर्ने भएकाले यसबाट भिन्न-भिन्न कुलको स्पष्ट चित्र उपस्थित भइहाल्दथ्यो। कुलको नाम भने कुलको प्राचीनतम ज्ञात निवास-स्थानसित जोडिएर राखिने गरियो, जसलाई त्यस कुलको मूल भनियो। संग्रहित पञ्जीमा उपलब्ध सबभन्दा प्राचीनतम ज्ञात पुरुषलाई त्यस कुलको बीजी-पुरुष भनियो। यसका साथै समान कुलका व्यक्ति एकाधिक ग्राममा भेटिएको अवस्थामा उनका मूलका साथै बसोबास रहेको गाउँको नाम पनि त्यसमा जोडिने गरियो। पश्चात्कालमा भने गोत्र र मूल द्वारा प्रत्येक वंशको संकेत थाहा हुन थाल्यो (चौधरी, २०१०, पृ.१८५)। भनिन्छ कि त्यस समयमा ब्राह्मणका साथै क्षत्रिय र कायस्थ जातिहरूमा पञ्जीको निर्माण गराइएको भए तापनि क्षत्रियहरूले हरिसिंहदेवको यो पञ्जी-प्रथालाई स्वीकार गरेनन्। अर्कोतिर, मैथिल-ब्राह्मण तथा मैथिल कर्ण-कायस्थ जातिमा भने यो प्रथा अद्यावधि प्रचलनमा रहेको छ। यो पञ्जी-प्रथा अनुसार पारिवारिक वैवाहिक सम्बन्धको विस्तृत लगत संकलन गर्ने कार्य सन् १३२३ ई. सम्ममा पूर्ण भएको मानिन्छ (चौधरी, २०१०, पृ.१८९)।

पञ्जी-प्रथालाई अर्कोशब्दमा कुलीन-प्रथा पनि भन्ने गरिन्छ। विद्वानहरूको विचारमा यस प्रथालाई प्रारम्भ गर्ने बेलामा यसका प्रवर्तकहरूको उद्देश्य जस्तोसुकै भएपनि परवर्तीकालमा भने यसले समाजमा भयानक प्रभाव पारेको थियो। यसबाट जातिभिन्न उपजाति र वर्गभिन्न उपवर्गको सृजन भयो तथा सामाजिक जीवनमा यसले परस्पर ईर्ष्या र द्वेषलाई जन्म दियो। यस प्रथामा कसैलाई ठूलो वा सानो भनेर वर्गीकरण गरिएको थिएन, परन्तु परवर्ती समयमा विकसिक सामाजिक व्यवहारले

मिथिलाञ्चलका ब्राह्मण जाति – एक अध्ययन

गर्दा समाजमा यस्ता अवधारणाले स्थान पाएको थियो भनी विद्वानहरूले विचार व्यक्त गरेका छन् । कालान्तरमा यसबाट वैवाहिक सम्बन्धमा मौद्रिक प्रभावले कार्य गर्न थाल्यो, जसबाट बिकौआ-प्रथाको विकास भयो । यसले गर्दा समाजमा बालविवाह एवम् बहुपत्नीत्वको घृणित परिवेश देखापऱ्यो, जसले गर्दा समाजमा विधवाहरूको संख्यामा वृद्धि हुनुका साथै स्त्रीहरूको अवस्थामा साह्रै नकारात्मक प्रभाव परेको थियो । स्त्रीहरू अनेक प्रकारका मानसिक र शारीरिक पीडा भोग्न बाध्य भएका थिए । अर्थको लोभमा आफ्नी कन्यालाई

बेच्नेसम्मका कार्य हुने गरेका संकेत स्रोतहरूबाट पाइएका छन् । यसको अर्को रूप परवर्तीकालमा देखिन्छ, जसमा अर्थ लिएर वरलाई बेच्ने कार्य हुने गरेको भनिन्छ । यस प्रथाले गर्दा समाजको एउटा वर्गले अर्को वर्ग प्रति घृणा गर्न थालेको थियो, जसले सामाजिक नैतिकताको आधारमाथि नै प्रहार गरेको थियो (शर्मा, २००२, पृ.३५१-३५२.)। मैथिल ब्राह्मणका गोत्र र मूलको तालिका तल प्रस्तुत गरिन्छ । यसमा एउटा मूलको उल्लेख एकाधिक गोत्र अन्तर्गत पनि रहेको देखिन्छ (पाण्डेय, २०१४, पृ.१२३):

गोत्र	मूल
अलम्बुकाक्ष	ब्रह्मपुरक
उपमन्यु	एकहरिव
कपिल	पिपरौन
कात्यायन	कुजलिवार, नोनौती, जल्लकि
काश्यप	ओइनवार, खौआल (खौआडे), दरिहर, बलियास, कुसुमारे, मडरे, सतलखे, विसइवार, नरवारे, परुए, सकडिइवार, भरिए, कटइवार, पकडिइए, मेरन्दोवार, नोनीतवार, वितइवार, नगुरदहे, विन्धवार, भदुआरे, नरौने, दोस्तवार, जगति, छादन, पनिचोभे, सूरिमाहा, मलिछामे, दहला
कृष्णात्रेय	भूस्वारे
कौण्डिन्य	परिसरि
कौशिक	निकृतवार, निकती
गार्ग्य	बसेह
गौतम	ब्रह्मपुर, सुररिवार, बुधौरे, पकरिए, कोइआर, सुरौरे, बसुआरे, सुरौरवार, औरिया, उत्तमपुर, पण्डुबा
जातुकर्ण्य	देवहरिए
तण्डि	परसण्ड
पराशर	सुरगणे, नरौने, सकरिवार, पिहवारे, सुरइवार, सकरहोरे, सुरौरे, बडामे, तिलइवार, सुआरी, शम्भुआले, बरवे
भारद्वाज	कलिगामे, बेलौञ्चे, एकहरे, सोइनवार, धौरी, बरवे, भूतहरी, गोढरा, डोमकटरिए
मौद्गल्य	रतवाल
वत्स	पालि, हरियाम, टङ्ग, घुसौटा, जलय (जलाई), कोइयार, करमह, बुद्ध, मरढा, रेओड, बहिर, परु, तिसौत, फन्दह, उचित, अडायी (अलायी), बभनि, सोइनि, भण्डारी, सकुन, तपनपुर, डडइ, करइ, विठुआर, जरहरि, सतलख, बरव, सूरी, यजुआर, पोहदी, भन्न, बाढराढ, वरुआल, ननौर, लाही, चित्रपली, रत्नवास, सरौनी

गोत्र	मूल
वशिष्ठ	नानपुर
विष्णुवृद्धि	कोथुए
शाण्डिल्य	दिघो(दिघोस), सरिसव, पबौली (पगौली), खडौर (खण्डवला), गङ्गौली, यजुआड़(जजिवाल), सोदरपुर, महुआ, यमुगाम, करिअन, सुअरी, सभुआर, पण्डौल, दहिभत, तिलय(तिलई), मोहरि, सिम्बलाम, सिंहासम(सिंहाश्रम), करहिया, अनारी(अल्लारी), कोइयार, तलहनपुर, परिसरा, प्रसण्डा, विरनाम, उत्तमपुर, कोदरिया, छतिमन, बरेबा, मछवाल, गङ्गौर, भटौरा, बुधौरा, ब्रह्मपुर, गङ्गुआल, घोसियाम(घुरियाम), छतौनी, भिगुअल, ननौती, तपनपुर, होहियार
सावर्ण	पञ्चोभे, बरवे

यसरी नै, उपर्युक्त तालिकामा उल्लेखित भन्दा अतिरिक्त पनि मूलहरू रहेका देखिन्छन्, जुन यसप्रकार रहेका छन् (भा, २०६०वि.सं., पृ. २७-३३):

गोत्र	मूल
वत्स	तिसुरी, धोसौत, जजुली, मोहरी, वण्ठवाल, जलकी, डराढ, करहिया, रतवाल, बरुआरी, बहेराठी, छतौरो, नरवाल, जरहटिया, रतवाल, ब्रह्मपुर
शाण्डिल्य	शम्भुआल, मराढ, जजिवाल, दलिहरे, आहव, ससारव, तलित, डिमा, समेत, नोनौर, अहपुर, करमहा
काश्यप	संकरादि, पचौटे, कटाई, तदनू, बुद्धवाल, भिगुआल, नोनोती, चापी, मोरि, जनक, भरथुआ, विसफी, धुरिया, दंगुला, मटिहानी
भारद्वाज	दयामह
पराशर	महसारी, नदाम, सोइनी, चापी
कात्यायन	चापी, रतिग्राम
सावर्ण	भन्दवाल, सोनपुर, नोनौरा, भरेन्दी
कौशिक	ब्रह्मपुर, बुधोरे, ओरिया
कौण्डिन्य	कोथुआ, विष्णु, विष्टिवाल
वशिष्ठ	पण्डौली, बरवे
मौद्गल्य	मोहुली, मैनी, जलकी, दीर्घ, घोष, तकापिका
कपिल	तकहद्ध, पसन्यू
विष्णुवृद्धि	वरदहे

भूमिहार ब्राह्मण :

मिथिलाञ्चल क्षेत्रमानिवास गर्ने अर्को ब्राह्मण जाति भनेको भूमिहार-ब्राह्मण हुन्। भनिन्छ कि यिनीहरू पूर्वकालमा मैथिल-ब्राह्मण नै थिए। पश्चात् समयमा कृषिकार्यतिर संलग्नता भएकोले

ठूलाठूला भूमिक्षेत्रका स्वामी भएर बसेको हुनाले यिनीहरूको संज्ञा भूमिहार हुनगएको भनिन्छ। मिथिला क्षेत्रमा भूमिहार-ब्राह्मणहरू ठूलाठूलासमृद्ध जमीन्दार तथा राजाहरू भएका छन्। अर्कोतिर, यिनीहरू ठूलाठूलामठका मठाधीशको रूपमा पनि प्रख्यात रहेका छन्। यस जातिमा प्रचलित

मिथिलाञ्चलका ब्राह्मण जाति – एक अध्ययन

उपाधिहरूमा अधिकारी, ईसर, ओभा, खाँ, कुँवर, चौधरी, चौधुर, चौबे, भा, ठाकुर, तिवारी, त्रिपाठी, त्यागी, दूबे, पाठक, पाँडे, पाण्डे वा पाण्डेय, मिश्र, राय, राउत, शर्मा, शाही, शुक्ल, सिंह, सिन्हा आदि रहेका पाइन्छन् (दास, २०१२, पृ.२५)। मैथिल-ब्राह्मण जस्तै यिनीहरू पनि गोत्र र मूलका आधारमा विभाजित रहेका छन्, एवम् समगोत्र तथा सममूलमा वैवाहिक सम्बन्ध गर्ने गर्दैनन्।

मिथिलाञ्चल क्षेत्रमा निवास गर्ने भूमिहार-ब्राह्मण जातिका गोत्र र मूलको सूची महावीरप्रसाद ठाकुर “मुक्त” द्वारा संकलित ब्राह्मण गोत्र-दर्पण (भूमिहार) नामक पुस्तकको आधारमा तल तालिकामा प्रस्तुत गरिन्छ। यसमा एउटा मूलको उल्लेख एकाधिक गोत्र अन्तर्गत पनि रहेको देखिन्छ :

गोत्र	मूल
अत्रि	ब्रह्मपुरिये
आत्रेय	करमौतिया, भुसवारे, कुम्हीटवार, मैरिया पाँडे, पूले, इनरवार
उपमन्यु	सलहरिया
कपिल	जासरायन
कात्यायन	अडैत, वदर्का मिश्र, लमगोडिया तिवारी, श्रीकान्तपुर पाँडे
काश्यप	महुअरिया, महुयैत, टिकरैत, वमकैत, रूदाइन, सिहोगिया, छौरहिया, हथौडिया, छित्तौलिया, दूवौलिया, जेथरिया, सहसलंघिया, बसौतिया, कुहिनिया, सखुयैत, बनौले, बौडीहा, घुरवार, सिरसियैत, टेटहा, दोस्तीवारे, बुधोरे, कटैवार, मेरवार, किनवार, चोरैया, नोनहुलिया, मभिलवार, करमुआरे, लोहछैत, लोहरैत, सकमैत, भौमपली, सकरैत, मररे, बनौरे, खोआरे, भीठवार, गङ्गहुलिया, ओकिनवार, कुसुमआरे, वेलौडी, मनेरिया, देसवार, तटहा, कौलहा, करेमवा, भदैनौ चौधरी, त्रिफला पाँडे, परहापै, सहस्रनामै, दीक्षित, जुभौतिया, बबनडीहा, मौवारे, दधिअरे, मरे मगरौनी, सिरियार, धौलानी, भूपाली, वरुआर, कुम्हीटवार, सहसराम
कुस	आरे
कौण्डिन्य	अथर्व, विजलपुरिया
कौशिक	भुसवारे, कटेतु, पौछलवार, निखुतवार, कुसौभिया, दूधनैत, करमुवारे, नेकतोवार, टेकार पाँडे
गर्ग	बसमैत
गौतम	मभिलवार, दौवा, मरचौलिया, बडरमियाँ, अजोतिया, करनावती, चन्द्रावती, सुरौरे, बडनैत, पिपरा मिश्र, गोतामिया, करमाई, दात्यायन, वास्यायन
नित्यान	बलौउ
पराशर	एकमा, एकसरिया, सहदौलिया, महिसौरिया, बगरदौलिया, उचैरा, सुरगने, हस्तीगामे, गम्हरिया, नरहा, कुसामे, नरवारे, नरौने, जमरिया, मेरवारे, जिवरैया
भारद्वाज	डोमकटार, असामे, बसामे, मनरे, मनरिया, मनकथरिया, मररिया, अम्बरिया, धौरीचौसा, दूबे, दुवौलिया, मनछिया दूबे, कनौजिया, नूनितवार, सोरनवार, मनछिहा, मूजौनिया, सिमरैया, वेलौचे, टोटहा(सिसोटाढ), नन्दना, चकेवार, टकेवार, ढेकैत, घेतैत, वखिरा, वखिलवारे, सरसरिया, वेलसरिया, गम्हरिया, दुमिटकार, जठरवार, होरापुरी पाँडे, चकवार, सोनपसरिया, मचैया पाँडे

गोत्र	मूल
वत्स	दोनवार, करहिवार, दोकरिये, मलवरिया, भौचढिया, रतवरिया, नरचरिया, गङ्गटियैत, बसनैत, सजमैत, बघौछिया, घोसौत, डगसिवार, जलेवर, जगतौदार, पैलवार, जीरावस्ती, मुआ, सरअरिया, वेधसुई, रैनी, ढेकाइत, लमगोरिया, अड़ापै, सोनभदरिया, गाना मिश्र, बगौछिया, शमसेरिया, हथौरिया, गङ्गटिकैत, करमहे
वशिष्ठ	कस्तुवार, डरवलिया, मार्जनी मिश्र
विष्णुवृद्धि	कोथवैत
शाण्डिल्य	दिघवैत, गोआइत, पिलखियैत, सौदहिया, हथसरिया, छौदसिया, खरघरिया, नूनजारो, कमलसण्डी, कोराचे, नावकोठी, मरईकोठी, सिहोगिया खरौरे, बदुरिये, चिकसुरिये, लदौरै, ठेहुनपलिया, मरुयैत, अरुयैत, अतरविधिया, अमरिये, कोदरिये, सम्भीवारे, दोहिलवारे, लहेजिया, बड़हुलिया, सुरौरे, भीठवारे, भलुरैत, चिकरैत, डभरैत, कउसैठी, लोहछैत, सिरहुलिया, विगहिया, मेरवारे, गहवारे, अमैठा, कुसुमी तिवारी, रमैया पाँडे, करमहे, ब्रह्मपुरिये, पहितीपुर पाँडे, बटाने
सांकृत्य	सकरवार, मलैया पाँड, फतुवावादी मिश्र
सावर्ण्य	तारी, तेपरी रामे, रमैया, भटकरजिया, नन्दनावती, हिलसरिया, मनकौलिया, लाडीला, उधौ, डमीछवार, ओकिनवार, सोवरनिया, सावरनिया, मलदिवार, बाजी, चानपाल, सेरम, धवेभ, वेनवार, पञ्चोभे धाक, बलीमत, कोल्ह, कासीवाल, कासीपुरी, विजैवनारस, हरनिया, टिकरैत, गौरैत, अन्हेउ, टिकरा पाँडे, अरापै, वेमुसार, मलिनवार, मूल दिआर

दोनवार- ब्राह्मण :

मिथिलाञ्चल क्षेत्रमा निवास गर्ने दोनवार जातिमा रजहन र कछरिया गरी दुई प्रकार पाइन्छन् । वर्तमान समयमा यिनीहरू दनुवार भनाउन थालेका छन् । नेपालमा एउटा अर्को राई-दनुवार भनेर पनि जाति रहेको छ । परन्तु मिथिला क्षेत्रमा रहेका रजहन दोनवार भनाउने जाति भनेको दोनवार-ब्राह्मण हुन् । यिनीहरू स्वयम्लाई रजहन-दोनवार भन्दछन् एवम् यिनीहरूलाई समाजमा अहिलेसम्म पनि राजाजी भनेर सम्बोधन गरिएको पाइन्छ । नेपालका मध्यकालीन शासक जयस्थितिमल्ल यसै जातिका सप्तरीका राजा पुरादित्य सिंहका कान्छा छोरा थिए (दास, २०१७, पृ.१७३-१७९)। यसैगरी, नेपालको सप्तरी क्षेत्रका साथै महोत्तरी क्षेत्रमा पनि दोनवार राजवंश स्थापित रहेको थियो । आजसम्म पनि यस रजहन दोनवार जातिमा विवाह गर्न जाने बेलामा दुलहाले हातमा तलवार लिएको हुन्छ, जुन यस जातिको शासकीय प्रतिष्ठाको द्योतक

हो । यसै वंशका महोत्तरीका राजा कीर्तिनारायण सिंहकी कन्यासित कान्तिपुरका राजा प्रतापमल्लको विवाह भएको थियो (रेग्मी, १९६६, पृ. ६६-६७) । दोनवार शब्दको मूल संस्कृत शब्द द्रोणवार हो । रजहन दोनवारहरू आफूलाई द्रोणाचार्यका सन्तति भन्ने गर्दछन् । भनिन्छ कि यिनीहरूको प्राचीन जन्मकुण्डली (चिनो)मा द्रोण कुलोद्भव शब्द लेखिएको पाइन्छ । यसरी यिनीहरू मूलरूपमा कान्यकुब्ज समूहका ब्राह्मण रहेका कुरा थाहा पाइन्छ । सम्राट हर्षवर्द्धनको अवसान पश्चात् अन्य ब्राह्मणहरूका कन्नौज क्षेत्रबाट पलायन भएजस्तै यिनीहरू पनि त्यस ठाउँबाट मिथिलाञ्चल क्षेत्रतर्फ आएका देखिन्छन् (दास, २०७२ वि.सं., पृ. १९-२०) । ऐतिहासिक दस्तावेजहरू तथा समकालीन साहित्यमा समेत यसको चर्चा रहेको छ । सप्तरीका राजा पुरादित्य सिंहलाई द्रोणवार वंशीय ब्राह्मण भनेर मिथिलाको इतिहासमा व्याख्या गरिएको देखिन्छ (शर्मा, २००२, पृ. ३२२-३२६) ।

दोनवारहरू ब्राह्मण हुन् भन्ने कुराको पुष्टि गर्ने अन्य आधारहरू पनि रहेका छन्। यस सन्दर्भमा मिथिला क्षेत्रका ब्राह्मणहरूमा प्रचलित व्यवस्थाहरू, जस्तै यज्ञोपवीत (जनै) धारण गर्ने ≤ विवाहको अवसरमा वैदिक मन्त्रोच्चारणका साथ गोत्राध्याय सहित कन्यादान गराइने ≤ वैवाहिक सम्बन्धको निश्चय गर्दा गोत्र र मूलको विचार गरिने ≤ ब्राह्मण जाति बाहेक अन्य जातिद्वारा तयार गरिएको कच्चा भोजन (भात,दाल) ग्रहण नगरिने इत्यादि जस्ता आचार-विचार दोनवार जातिमा देखिन्छन्। यसै परिप्रेक्ष्यमा मिथिलाञ्चल क्षेत्रमा निवास गर्ने दोनवार जातिको सभा, “चौरासी” द्वारा अन्य कुराका साथै ब्राह्मण बाहेकका अन्य जाति द्वारा पकाइएको भात-दाल खान नहुने विषयक निर्णय उल्लेख रहेको दस्तावेज अनुसन्धानको क्रममा पाइएको छ (दास, २०७२ वि.सं.,परिशिष्ट। यस सन्दर्भमा उल्लेखनीय छ कि मिथिलाञ्चल अन्तर्गत रहेको वर्तमान भारतको बिहार राज्यमा पर्ने समस्तीपुर जिल्ला क्षेत्रको भूभागमा द्रोणवार वंशीय राजाहरूको शासन भएको नरहन नामक राज्य थियो। यस राज्यका संस्थापक गंगारामको प्रथम विवाह भाग्यरानी तथा द्वितीय विवाह मुक्तारानी सित भएका थिए। यी दुवै कन्याहरू मैथिल-ब्राह्मण जातिका थिए। यस प्रसंगबाट पनि द्रोणवारहरूको ब्राह्मणत्वको पुष्टि हुन्छ (शर्मा,२००२, पृ.३३२)। रजहन दोनवार जातिको समाज पनि विभिन्न गोत्र र मूलहरूमा विभाजित रहेको छ। यस जातिमा पनि मैथिल र भूमिहार ब्राह्मण सदृश गोत्रको संज्ञामा प्राचीन ऋषिहरूका नाम जस्तै पराशर, शाण्डिल्य, काश्यप, वत्स आदि रहेका छन् भने मूल भनेर धन्छबरिया, धोबघटिया, महिसौधिया, पकरिया इत्यादि संज्ञाहरू रहेका छन् (पराजुली, २०६८ वि.सं., पृ. १९-२१)। वर्तमान समयमा नेपालका सप्तरी, सिरहा, धनुषा, महोत्तरी र सर्लाही जिल्ला क्षेत्रहरूमा सर्वेक्षण गर्दा रजहन दोनवार जातिमा पाइने गोत्रहरूमा अत्रि, आत्रेय, उपमन्यु, कपिल, काश्यप,

कौण्डिन्य, कौशिक, कृष्णायन, गर्ग, गार्ग्य, गौतम, पराशर, भारद्वाज, भार्गव, माण्डव्य, मौद्गल्य, वत्स, वशिष्ठ, वाल्मीकि, विश्वामित्र, विष्णुवृद्ध, शाण्डिल्य, सावर्ण्य, सांकृत्य इत्यादि रहेका छन् भने मूल बारे अध्ययन गर्दा पाइएका मूलहरूमा कमरगमियाँ, कुम्हाई, खरतिलैया,खुरचनियाँ (खुरसेनियाँ), गरगमियाँ, गोअरबाह (गोअलवाह), चोरपैत, डिगरिया, धन्छबरिया, धोबघटिया, पकरिया (पकडिया), बहदुरिया, बिसाई, बिसौलिया, बुचाई, बेंगाडाबर, भखरिया, मभैया, मरबरिया, महथा, महिसौधिया, रगरिया,रणसिंहिया रूपैठिया,सतोरिया, सतौठिया, सप्तरिया, सबलपुरिया, सिमरौनियाँ, सिंहलवार इत्यादि रहेका पाइन्छन्। रजहन दोनवार जातिमा प्रचलित उपाधिहरूमा अधिकारी, कुँवर, कुमर, खाँ, चौधरी, ठाकुर, धामी, राय, सिंह आदि देखिन्छन्।

उपर्युक्त विवरणमा उल्लेख गरिए भन्दा अतिरिक्त मिथिलाञ्चल क्षेत्रमा निवास गर्ने तीनओटा अन्य प्रकारका ब्राह्मण जाति रहेका पाइन्छन्, तिनीहरू हुन् दसौधी-ब्राह्मण, सनाढ्य-ब्राह्मण र सकलदीपी-ब्राह्मण। यिनीमध्ये दसौधीलाई दसौँभी पनि भनिन्छ। यिनीहरू मूलरूपमा भाट हुन्। यिनीहरू मन्दिरमा पुजारीको काम गर्नुका साथै राजदरबारहरूमा विभिन्न अवसरमा विरुदावली गाउने कार्य गर्दथे। यिनीहरूलाई भागवत, पुराणहरूका साथै अनेक राजवंशको इतिहास बारे ज्ञान हुने गर्दथ्यो। यिनीहरूका राजभट, विराम, केलिया, रमैया, जागा, गजभीम, बन्दी, आरे, महापात्र जस्ता प्रकारहरू एवम् राय, बन्धु, भरता, भट्ट, राजभट्ट, ब्रह्मभट्ट सदृश उपाधिहरू रहेका पाइन्छन्। यिनीहरूलाई ब्राह्मण जस्तै मानिएको देखिन्छ। अर्कोतिर, सनाढ्य-ब्राह्मणहरू पञ्चगौड़ अन्तर्गतका गौड़-ब्राह्मण समूहमा पर्ने ब्राह्मण हुन् (मिश्र,१९५५, पृ.९८)। यिनीहरू तप, ध्यान, संध्या आदि कार्यमा विशेषज्ञता प्राप्त गरेका भनिन्छन्। त्यस्तै सकलदीपी-ब्राह्मण भनेका भारतीय

उपमहाद्वीपभन्दा बाहिरका शाकद्वीपका मूल निवासी रहेका विषय थाहा हुन्छ। यिनीहरूको यस क्षेत्रमा आगमनको सन्दर्भमा भनिन्छ कि भगवान कृष्णका छोरा साम्बलाई कुष्ठरोग हुँदा त्यसको उपचार गर्न शाकद्वीपबाट मग-ब्राह्मणहरू बोलाइएका थिए एवम् उनीहरूको उपचारबाट रोग निको भएको थियो। यी मग-ब्राह्मणहरू सूर्य देवताका उपासक थिए तथा सूर्यको आराधनाबाट साम्ब स्वस्थ भएकाले यस क्षेत्रमा सूर्यको पूजा उपासना प्रचारित भएको भनिन्छ। यिनीहरूका मग र भोजक गरी दुई प्रकार रहेका देखिन्छन् (शास्त्री, १९६७, पृ.११५-११७)।

उपसंहार :

मिथिलाञ्चलमा निवास गर्ने ब्राह्मण जाति बारे अध्ययन गर्दा थाहा पाइन्छ कि यस क्षेत्रका

ब्राह्मणहरूका केही खास विशेषता रहेका छन्। यिनीहरू वैदिक विधिपूर्वक सबै संस्कारहरू सम्पन्न गरे पनि भोजनमा भने माछामासुको व्यवहार गर्दछन्। यिनीहरूमा अन्य ब्राह्मण सदृश गोत्र रहे पनि अनेक मूलहरूमा विभाजित रहेका छन्। पञ्जीप्रथा मिथिलाञ्चलको एउटा विशिष्ट सामाजिक व्यवस्था हो, जुन मैथिल ब्राह्मण जातिमा प्रचलनमा रहेको छ। यो रक्तशुद्धिको परम्परालाई निर्वाह गर्ने विश्वकै एउटा उदाहरणीय व्यवस्था हो। अर्कोतिर, पञ्जीप्रथा अन्तर्गत सबै परिवारको अभिलेख राखिने हुँदा वंशावली निर्माणमा सहयोग हुने हुन्छ। यसप्रकार, ब्राह्मण जाति सामाजिक व्यवस्थामा सर्वोच्च जातिको रूपमा प्रतिष्ठित रहेका देखिन्छन्।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची :

घुरये, जी.एस.(१९६९). sf:6 P08 /} 0g 0l080f= बम्बई : पोपुलर प्रकाशन.

चौधरी, राधाकृष्ण (२०१०). ldlynfs 0ltxf; = नई दिल्ली, श्रुति प्रकाशन.

भा, नरेन्द्र संग्रहकर्ता (२०६० वि.सं.)jL/uhs dlyn afx\0f kf/j fl/s khhog kl:tsf. वीरगंज : मैथिल ब्राह्मण वेलफेयर सोसाइटी.

भा, परमेश्वर (१९७७). ldlynftlj lj dzई पटना, मैथिली अकादमी.

ठाकुर, महावीर प्रसाद "मुक्त" संकलक.()afx\ dof ufq-bkff -el'dxf/_पटना : आदर्श प्रेस दुङ्गेल, सूर्यप्रसाद (२०७३). ; 0{k-rfE= काठमाडौं : सूर्य पञ्चाङ्ग कार्यालय.

दास, बासुदेवलाल (२०१२). ldlynfsf]; dfh / ;s[t= वीरगञ्ज : भारती निलय.

दास, बासुदेवलाल (२०१७). "राजा जयस्थितिमल्लको वंश-निर्णय". lx; fg M hgfn cfkm lx:6k Pzf]; Pzg cfkm gkfn= नम्बर १, भोल्युम ३. काठमाण्डू : हिस्ट्री एशोसिएशन औफ नेपाल.

दास, बासुदेवलाल (२०७२ वि.सं.)gkfnfsf] /hxg bfqj f/ hfltsf] P]txf]; s tyf ; f:s[ts cllbog. त्रिभुवन विश्वविद्यालय, रामस्वरूपरामसागर बहुमुखी क्याम्पस, क्षेत्रीय समाज विज्ञान अनुसन्धान केन्द्र, जनकपुरधाममा प्रस्तुत अनुसन्धान प्रतिवेदन. पृ.परिशिष्ट.(अप्रकाशित.)।

द्विवेदी, गिरिजाप्रसाद अनु.(१९१७). dg:d[t= प्रथम अध्याय, श्लोक ९६. लखनऊ, बाबू मनोहरलाल भार्गव.

पराजुली, विश्वकल्याण एवम् सिंह, अवधेश (२०६८ वि.सं.).bgj f/ ;s[tsf] ;Hfkt ems=

मिथिलाञ्चलका ब्राह्मण जाति – एक अध्ययन

पोखरा : एकलास सिंह दनुवार शारदा कुमारी पराजुली.

पाण्डेय, अंशुमान (२०१४). I/sfl:6# lb aflXdg Og dl]8Pj n ldlynf M cfl/Ihg; cflkm sf:6 cf08]066L Pdf]# lb dl]yn aflXdg; cflkm gfy{laxf/. ए डिस्सर्टेशन सव्मीटेड इन पार्सियल फुलफिलमेण्ट औफ दि रिक्वाएरमेण्ट्स फौर दि डिग्री औफ डाक्टर औफ फिलोसोफी(हिस्ट्री) इन दि युनिवर्सिटी औफ मिचिगन. अप्रकाशित शोध-प्रबन्ध.

बाहरी, हरदेव (१९८८). k]rlg ef/tlo ; :s[t-sf] (वैदिक काल से १२ हवीं शताब्दी तक). न्यू दिल्ली : विद्या प्रकाशन मन्दिर.

भट्टाचार्य, सच्चिदानन्द (२००१). ef/tlo 0ltxf; sf] = तृतीय संस्करण. लखनऊ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान.

मिश्र, ज्वालाप्रसाद (१९५५). hfltef:s/= बम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास.

रेग्मी, डी.आर.(१९६६).dl]8Pj n g]kfn= भाग २, कलकत्ता : फर्मा के.एल. मुखोपाध्याय,

लीमिंग, डेविड एडम्स तथा लीमिंग, मार्गरेट एडम्स (१९९४).P l8Szg/L cflkm lqmPzg ldy; = औक्सफोर्ड : औक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेस.

शर्मा, रामप्रकाश (२००२). ldlynf sf 0ltxf; = द्वितीय आवृत्ति, दरभंगा : कामेश्वर सिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय

शास्त्री, रजनीकान्त (१९६७). lxGb" hflt sf pTyfg cfl] ktg= इलाहाबाद : किताब महल.

शास्त्री, हरिकृष्ण (२०१०). aflx]d0ff]k]lQdf0]8= बम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास.